

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КАТЕГОРІЇ СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бурдоносова М. А.

ВСТУП

Категорія свободи посідає центральне місце у філософсько-правовому осмисленні процесів державотворення та правотворчої діяльності, оскільки саме через неї розкривається співвідношення особистості, суспільства і держави. У сучасних умовах трансформації правової системи України, зумовлених демократичними перетвореннями, євроінтеграційними процесами та викликами воєнного часу, проблема свободи набуває особливої актуальності як ціннісна та нормативна основа формування права.

Свобода виступає не лише фундаментальною філософською категорією, а й ключовим правовим принципом, що визначає зміст, спрямованість і межі правотворчої діяльності. Вона знаходить своє закріплення у конституційних положеннях, законодавстві про права і свободи людини та громадянина, а також у механізмах їх реалізації і захисту. Водночас багатозначність і складність поняття свободи потребують міждисциплінарного підходу, який дозволяє поєднати філософське осмислення свободи з її юридичною формалізацією та практикою правового регулювання.

У центрі наукових дискусій перебувають питання співвідношення свободи і державної влади, свободи і правопорядку, свободи та юридичних обмежень, що встановлюються в процесі правотворчості. Осмислення свободи в цьому контексті виходить за межі суто індивідуального або екзистенційного виміру і набуває інституційного характеру, пов'язаного з визначенням меж допустимого державного втручання, гарантій автономії особистості та відповідальності суб'єктів публічної влади.

Метою дослідження є філософсько-правовий аналіз категорії свободи як ціннісної та нормативної основи сучасної правотворчої діяльності з урахуванням історичних традицій і сучасних наукових концепцій. Особлива увага приділяється юридичній природі свободи, її закріпленню в позитивному праві, а також ролі свободи у формуванні принципів правового регулювання в умовах державотворення в Україні.

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує філософський аналіз, правову герменевтику, аксіологічний та структурно-функціональний методи. Застосування

загальнонаукових і спеціальних методів дозволяє комплексно розглянути свободу як багатовимірну категорію, що визначає зміст правотворчої діяльності та слугує орієнтиром для розвитку національної правової системи.

Право може розглядатися як нормативна система, що чітко окреслює межі, за якими забезпечується сфера індивідуальної свободи, захищеної від зовнішніх посягань. У цьому контексті свобода постає як соціальний феномен, що виявляється в системі суспільних відносин і тісно пов'язаний як із внутрішнім світом особистості, так і з її зовнішньою поведінкою.

1. Філософсько-правове осмислення свободи як ціннісної та нормативної категорії

Свобода не є абсолютною, а стосується лише певних аспектів людського існування. Вона визначає взаємозв'язок особистості з її природним, духовним і соціальним середовищем, а також регулює внутрішньоособистісні взаємодії – зокрема співвідношення між раціональними установками, бажаннями й потребами. У цьому вимірі свобода завжди передбачає наявність обмежень – юридичних, етичних, природних і соціальних, – що модифікуються залежно від прийнятих рішень і форм реалізації людської діяльності. Роль обмежувача свободи відіграє раціональність як внутрішній регулятор вибору.

У сучасній західній політичній думці сформувалися дві провідні концепції свободи – так звана «негативна» і «позитивна» свобода. Перша знаходить своє ідеологічне втілення в консервативних доктринах, орієнтованих на обмеження втручання в особистий простір, тоді як друга пов'язана з ідеями лібералізму, що акцентують на умовах самореалізації індивіда. У цій дихотомії свобода розглядається як умова людської творчості, а її аналітичне осмислення можливе через опозицію «свобода – несвобода»¹. Водночас свобода людини завжди співвідноситься з природними і соціальними законами, які задають межі її здійснення. «Свобода від...» тобто «негативна» свобода, передбачає боротьбу проти різних негативних факторів, до яких належать: убогість, бідність, насильство, бездомність, відсутність роботи, недоступність якісного лікування, злочинність, недоступність освіти, наприклад, через його платність і т.д.

«Свобода для...» називається «позитивною» свободою, яка передбачає простір для всього позитивного в людині, свобода: для

¹ Арендт Г. Становище людини / пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2003. – 312 с.

творчості, для прояву своєї індивідуальності, для розвитку, для щасливого життя і т.д.²

У сучасному світі ці два політичні напрями нерідко розглядають як взаємовиключні. Це протистояння має ідеологічний характер. Лібералізм соціально-політичний проект та ідеологія, а його антипод консерватизм. Філософія лібералізму – це особливий тип суспільства, який отримав назву «відкритого суспільства».

У світовій соціологічній, філософській, правовій, економічній, психологічній науці йде гостра дискусія з приводу сутності, змісту, видів, форм, значення, цілей, функцій категорії свободи. У вітчизняній правовій думці поширена гносеологічна інтерпретація свободи як усвідомленої необхідності.

У прихильників раціоналістської філософії: І. Канта, Р. Декарта, Г. В. Лейбніца, Г. В. Ф. Гегеля, Б. Спінози фундаментальною основою свободи виступають: усвідомлена необхідність, приватна власність та державний устрій. Прагматична традиція трактування свободи вибору сягає філософії Т. Гоббса та Дж. Лока. Більш послідовно вона розроблялася прихильниками французької освіти: К. А. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро. Особливу групу робіт з проблеми свободи складають праці філософів-екзистенціалістів. Західними філософами, котрі розробляли цю тематику, є С. К'єркегор, А. Камю, М. Хайдеггер. Відмова від раціоналістських концептуальних схем міститься в ідеях представників філософії життя А. Шопенгауера та Ф. Ніцше. Великий внесок у вивчення проблеми екзистенційного вибору зробив французький філософ А. Бергсон. Проблема свободи у праві є однією з центральних у теорії та практиці людства протягом усієї соціальної історії.

А. Н. Уайтхед відзначав, що «на жаль, поняття свободи було вихолощене деякими буквальними тлумаченнями. Письменники, майстри в тому, що пов'язано з польотами художньої уяви, зазнавали шоку, стикаючись з новою думкою, що суперечить дослідженням, що суперечила традиції. Ідея свободи звужувалась. Вражаючих своїх сучасників. Роздуми про свободу, ми схильні обмежувати свободою думки, свободою релігійних переконань. Страждань»³.

Існують два типи буття свободи: зовнішня свобода і внутрішня. Перша умовно представлена «позитивною» та «негативною» свободами,

² Бурдоносова М. Категорія свободи у філософії, юриспруденції та соціології // Knowledge, Education, Law, Management. – 2025. – № 4 (72). – С.127

³ Уайтхед А. Н. Наука і сучасний світ / пер. з англ. – К. : Юніверс, 2001. (Оригінал: Whitehead A. N. Science and the Modern World. – Cambridge : Cambridge University Press, 1925.) С. 21-23.

які у свою чергу мають зовнішнє вираження у світі політики через призму боротьби консервативної та демократичної ідеологій.

Дослідники розрізняють «здаваність» і «дійсність» свободи. Вивчаючи категорію свободи доцільно вивчити праці відомих ліберальних економістів та філософів: Р. Арона, Х. Арендт, І. Берліна, Л. Т. Гобхауса, Д. Дерінга, Д. Дьюї, Р. Пайпса, К. Поппера, О. Сен, Р. Скидельські, Ф. Хайєка, М. Фрідмана і особливо проблеми свободи у ринкових відносинах, приватної власності, демократії та праві.

Для розуміння категорії свобода доцільно проаналізувати співвідношення свободи і насильства в різних сферах суспільного буття. Свобода – можливість не обмежено діяти, виходячи зі свого блага. Абсолютної свободи «у чистому вигляді», як такої, не існує, вважають багато дослідників, її зміст змінюється залежно від умов життя. Змінюється соціальне життя, змінюються форми та способи вияву свободи.

Свобода людини полягає в можливості визначати дійсну цінність власних бажань, обмежувати одні і давати простір іншим. Свобода це насамперед реалізація людських потреб через діяння. Найбільш характерним для людини видом життєдіяльності є корисна праця. Про характер і ступені свободи трудової діяльності в ту чи іншу епоху можна судити за характером суспільної праці та взаємин соціально груп.

Праця є найважливішим видом прояву людської свободи. Багато хто вважає, що окрім праці немає свободи. У цьому сенсі «свобода жити» і «свобода діяти» збігаються, оскільки суспільне життя є по суті практичним. Свобода суспільства – основа свободи людини. Не можна бути повністю вільним у невільному суспільстві. Можна бути лише частково вільним. У сучасних суспільствах нерідко свобода одного будується за рахунок несвободи іншого, тоді як існує можливість створити умови для вільного розвитку кожного індивіда.

Позитивна свобода це свобода вибору добра, це насамперед добровільне прагнення сфері вищих цінностей, до абсолюту. Свободу іноді розглядають як екзистенційну ознаку людського духу, тобто вона передує людському буттю, є його першоосновою. Свобода це наявність у людини можливості вибору варіанта та його реалізації. Відсутність такого вибору та реалізації вибору рівносильна відсутності свободи в несвободі. Свобода дорівнює терпимості.

Свобода невіддільна від рівності, яка є основою свободи. Правова рівність це рівність не всіх людей, а тільки вільних. Рівність відрізняється від зрівняльності. Рівність встановлює однакове становище людей, та наділяє їх однаковими правами, обов'язками та відповідальністю, незважаючи на природні відмінності. Право

розраховане на вільних людей, оскільки лише вільна людина у правових відносинах може привести в дію весь правовий механізм для забезпечення своєї свободи.

Поняття свобода використовується у позитивному праві для опису правового становища особистості та означає правову та духовну свободу. Поступово поняття свободи набуло ще одне значення і почало вживатися як синонім суб'єктивного права.

Першим вченим, який визначив свободу як право робити все, що не заборонено законом, називають Т. Гоббса. Поняття свободи служить Дж. Локу для розмежування понять «право» та «закон». Особливий новий підхід до взаємовідносин свободи і необхідності, був розроблений Б. Спінозою. Представники французької та німецької освіти зробили певний внесок у вивчення свободи. Вони бачили втілення ідеалів свободи у демократизації суспільних відносин. Філософи освіти пов'язали свободу і демократію, надали теоретичним положенням політичний характер.

У нашому суспільстві на ранніх етапах його розвитку (епоха Київської Русі) соціальна свобода реалізувалася за західним типом з розумінням свободи як сфери приватної соціальної діяльності, недоступної для зовнішнього управління, і передбачало соціальну активність як спосіб реалізації свободи.

Сучасна Україна це суспільство реалізованої негативної та позитивної свободи. Здійснення свободи як соціокультурної цінності має амбівалентний (подвійний) характер. Негативна свобода, тобто свобода як незалежність, самостійність, є і елементом ліберальної свободи, і її обмежувачем.

Проблема свободи в усі часи привертала увагу мислителів різних напрямів: філософів (Дж. Локк, Ф. М. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Юм, І. Кант, В. Ф. Гумбольдт, Т. Гоббс, Е. Ренан, Г. Спенсер, Ф. Хайєк), економістів (Дж. М. Кейнс), політичних діячів (Ч. Беккарія, Б. Констан, Д. Мільтон, Д.С. Мілль, Т.Г. Масарик, А. Токвіль та ін).

Якщо розглядати співвідношення права та свободи, то «юридична свобода»: юридично закріплена (формалізована), соціально виправдана і соціально необхідна міра можливої та належної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів права, що забезпечує задоволення соціальних потреб, гарантована і охороняється державою». У цьому визначенні поєднуються різні аспекти трактування свободи – негативний, що розуміє її, як «свободу від» і позитивний, що розуміє її як «свободу для»⁴.

⁴ Бурдоносова М. Категорія свободи у філософії, юриспруденції та соціології // Knowledge, Education, Law, Management. – 2025. – № 4 (72). – С. 129.

Для свободи як правової категорії характерні такі ознаки: можливість самостійного вибору; показник незалежності суб'єкта; наявність певних меж, встановлених державою; наявність кількох варіантів дії; усвідомленість вибору; можливість реалізації потреб; доступність необхідних благ та їх наявність.

Під свободою як правовою категорією нерідко розуміють здатність і можливість людини шляхом усвідомленого самостійного вибору приймати рішення та здійснювати їх у встановлених правових межах відповідно до своїх потреб і поставлених цілей, або відмовитися від здійснення дій.

Протилежною категорією юридичну свободу є юридична несвобода. Юридична несвобода має багато форм. По-перше, людина діє невольно, коли свідомо порушує норми законодавства. По-друге, несвобода має місце у разі незнання законів. По-третє, людина діє під примусом і т.д.

Реалізація різноманітних свобод можлива лише за умови існування юридичної свободи. Свобода у філософському розумінні розглядається як єдність внутрішньої та зовнішньої свободи. Свобода як правова категорія, що асоціюється лише із зовнішньою свободою. Юридична свобода частково відображає інші види свободи такі, як політична, економічна, естетична, етична і т.д.

Юридична свобода це юридично закріплена, міра можливої і належної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів права, що забезпечує задоволення соціальних потреб, гарантована, що захищається і охороняється державою. Це правове становище особи, яке підпорядковується лише закону, а не іншим особам. Юридична свобода закріплюється у вигляді правових засобів: правотворчості та правореалізації. Зовнішня форма її об'єктивності це правомірні дії суб'єктів права. Дії суб'єктів права, їх конкретні права та обов'язки, законні інтереси часто розглядають як зміст юридичної свободи. Прояв свободи може бути правомірним та неправомірним.

«Конвенція про захист прав людини та основних свобод» Ради Європи визначає свободу, у статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність), як правову категорію, яка може бути обмежена лише у встановленому законом порядку⁵. Право можна як міру юридичної свободи. Рівень свободи можна виміряти за певною шкалою, наприклад, від 0 до 100 відсотків. Право має створювати можливості для розвитку людини, становлення її як вільної особистості.

Результатом оптимізації юридичної свободи можна розглядати правопорядок. Управління правопорядком сприяє оптимізації

⁵ Рада Європи. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.echr.coe.int>

юридичної свободи та юридичної несвободи. Свободу можна розглядати як показник рівня стійкості правопорядку, а також як необхідну умову його існування.

Відповідно до статей 3 та 8 Конституції України, права і свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими та мають визначальне значення для правової системи держави. Вони визначають зміст і спрямованість законодавчої діяльності, впливають на формування та застосування законів, діяльність органів законодавчої й виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та забезпечуються правосуддям. Таким чином, свобода людини виступає не похідною від державної волі, а первинним конституційним орієнтиром, через який формується та реалізується вся система публічної влади.

У Конституції України поняття свобода використовується 63 рази, у різних відмінках і формах (однина та множина), основними аспектами застосування цього поняття є Розділ II (статті 21–68) де визначаються фундаментальні «права і свободи людини та громадянина». І це, набагато більше, ніж поняття справедливості, на яке є відсилка за змістом 3 рази, з яких лише 1 пряме згадування. У Преамбулі: «...прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями...» – тут справедливості згадується в контексті мети побудови держави.

У Преамбулі: «...керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням...» – традиційно вважається, що засади соціальної справедливості закладені в ідею створення держави.

У Статті 95: Це єдина стаття розділу «Фінанси і бюджет», де термін вживається безпосередньо: «Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами»⁶.

Хоча слово «справедливість» зустрічається в тексті статей рідко, Конституційний Суд України неодноразово наголошував у своїх рішеннях, що справедливість є фундаментальним принципом права, який впливає зі змісту статті 8 (верховенство права) та статті 1 (Україна – права держава).

Права – це загальні можливості поведінки, що містяться в об'єктивному праві, спрямовані на реалізацію суб'єктами своїх потреб і забезпечені переважно заходами позитивного впливу. Зміст об'єктивного права є загальною мірою свободи і справедливості

⁶ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР (із змін. і доп.). – Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

поведінки. Міра свободи включає в себе: міру незалежності від інших осіб, міру можливості.

Забезпечення своїх потреб та інтересів, міру наявної власності (достатній захід це майновий стан). Справедливість визначається умовами рівності та нерівності. Зміст прав в об'єктивному праві становлять такі можливості, як можливість позитивної поведінки уповноваженого, можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи, можливість забезпечення прав і свобод, можливість захисту своїх прав, а також можливість, самозабезпечення прав, свобод і законних інтересів. Зміст обов'язку в об'єктивному праві представлений наступними елементами: вчинення певних дій, утримання від певних дій, ступеня забезпечення прав і свобод обов'язком, а також самозабезпечення виконання, самоорганізованості, самодисципліни.

Загальними рисами прав і обов'язків як парних категорій виступають такі: вони є формою реалізації свободи, справедливості, добра, сили, правди, включені як елементи у зміст об'єктивного (позитивного) права.

Конституцією України встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави⁷. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Найбільшою мірою свобода проявляється у юридичних правах і свободах. Вона виражена в можливості діяти на власний розсуд, без зовнішнього примусу, проявляти свою активність та ініціативність.

Прояв свободи в обов'язках, на відміну від прав, обмежений і пов'язаний з кореспондуючим правом. Ряд авторів підкреслюють особливу значимість свободи зобов'язаної особи не тільки для задоволення інтересів уповноваженого, але і своїх власних свобод.

У міжнародних деклараціях та конвенціях сформульовані права людини та обов'язки держави, суспільства. Однак у них майже не вказуються обов'язки громадян щодо держави та інших осіб. У ст. 29 Загальної декларації прав людини говориться, що індивід має обов'язки щодо суспільства, в рамках якого єдино можливий вільний і повний його розвиток. Декларація це перелік прав людини без визначення чи акцентування обов'язків [30].

В Конституції України зазначено конституційні обов'язки людини, яких всього 4: захист Вітчизни, незалежності та територіальної

⁷ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР (із змін. і доп.). – Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

цілісності України, шанування її державних символів; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки; сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом; неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [29]. Водночас останній із визначених конституційних обов'язків, незважаючи на його формальну лаконічність і високий рівень нормативного узагальнення, за своєю правовою природою є найбільш складним і всеохопним, оскільки фактично інтегрує вимогу свідомого, внутрішньо прийнятого та системного дотримання всієї сукупності чинних норм права. Його належна реалізація об'єктивно зумовлює необхідність сформованої правосвідомості, належного рівня правової культури, здатності особи до правової рефлексії та орієнтації у правовому порядку, що перетворює цей обов'язок із суто формальної вимоги на тривалий і безперервний процес правомірної поведінки.

Акцентування уваги лише на правах виправдане історично, але в даний час акцент доцільно зробити і на обов'язках, для того щоб людина, здійснюючи свої права, поважала права та свободи інших осіб, суспільства, держави. Для відновлення гармонії між правами та обов'язками пропонується видання Міжнародної декларації основних обов'язків людини. Формулювання основних обов'язків людини у міжнародній декларації потребує особливої обачності та широкої підготовчої роботи. Створення такої декларації допомогло б людству усвідомити, що індивіди, спільноти та держави мають щодо один одного обов'язки, широке ж здійснення прав можливе лише в тому випадку, якщо кожен на всіх рівнях виконуватиме свої обов'язки. Взяти за основу можна самі поширені у світі обов'язки: ніхто не може перешкоджати або обмежувати здійснення прав іншими; кожен індивід зобов'язаний працювати і діяти відповідно до своїх здібностей в ім'я здійснення та захисту інтересів співтовариства; кожен громадянин зобов'язаний у відповідності зі своїми доходами та майновим становищем нести частину суспільного тягара (податки тощо); кожен зобов'язаний утримуватися від образи або утиску честі та людської гідності інших шляхом поширення неправдивої, необґрунтованої інформації, а також зниження громадського авторитету інших осіб.

Ідея свободи об'єднує та роз'єднує людей. Ці ідеї мають різне трактування. Суспільство, організоване на засадах свободи та самоврядування, тому соціальна солідарність є надзвичайно важливим законом суспільства і визначає дію всіх інших законів. З погляду теоретико-гносеологічної теорії солідарність, як категорія, має соціально-етичну природу і служить однією з точок опори соціальної

філософії. Вона тісно пов'язана з деякими іншими філософсько-етичними категоріями рівності, справедливості, братерства. Історично свобода впливає із взаємозалежності, узгодження інтересів індивідів і тому необхідний результат солідарності.

Свобода має політичний, економічний та правовий (юридичний) аспекти. Політична свобода реалізується як право людини брати участь в управлінні державою, в якій він живе. Правова форма свободи – це права людини, свободи та її законні інтереси. Економічна свобода – це право користуватися і розпоряджатися своїм майном, власністю. Свобода – це можливість людини чинити як завгодно за умови, що це не обмежує свободи прав інших людей.

Кожен має рівне право на свободу, сумісну з такою самою свободою інших. Свобода починається із власності, якщо творчість є вершиною духовної свободи, то економічний аспект свободи це її фундамент. З власності під час історичного розвитку виростають майже всі соціальні інститути, такі як управління, сім'я, держава тощо.

Природним різновидом людських відносин вважають ринкові, які ґрунтуються на відносинах рівних осіб. Він дає більшу свободу і справедливість, ніж ієрархічна система. Соціальна держава передбачає забезпечення кожної людини мінімальним набором благ (прожитковий мінімум, споживчий кошик), що дозволяє вести гідне життя незалежно від його особливостей: капіталу, здібностей, віку, стану здоров'я і т.д.

В Декларації прав людини і громадянина (1789, Франція) свобода людини трактується як можливість робити все, що не завдає шкоди іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами та благами. Ці межі можна визначити лише законом.

Джон Стюарт Мілль відомий англійський мислитель і економіст в есе «Про свободу» писав, що людина відповідальна тільки за ту частину своєї поведінки, яка стосується інших. В іншому він абсолютно незалежний. Над собою, своїм тілом та душею особистість суверенна. Це правило стосується лише дієздатних осіб. А тих, що все ще потребують турботи інших (частково-, неповністю– та обмежено дієздатні), необхідно захищати і від власних дій. Людство більше виграє, дозволяючи людям жити по-своєму, ніж змушуючи жити «як треба» з погляду інших: «Найблискупчіші розуми тисячоліттями билися і б'ються над тим, як зробити цей світ кращим. Але результат розходиться з метою, якщо замість свободи та процвітання на нас насунулися рабство і жебрацтво»⁸.

⁸ Мілль Джон Стюарт. Про свободу / пер. з англ. – К. : Основи, 2002. – С. 8-9.

За словами Вольтера, а потім Іммануїла Канта «людина є вільною, якщо вона має підкорятися не іншій людині, а закону». Важливе та складне завдання суспільства побудувати його так, щоб люди підкорялися не іншим людям, а лише закону. Держава має надати кожній людині можливості, а вона зобов'язана розвивати притаманні їй здібності⁹.

Однією з ключових свобод людини є економічна, без якої особисту та політичну свободи важко реалізувати. Підприємництво є однією з форм свобод в економічній сфері. Воно відкриває шлях до використання нового знання. Для цього людина повинна діяти на свій страх і ризик, вкладаючи свої зусилля та гроші у ті чи інші заняття. Економічна свобода це свобода будь-якої діяльності, що включає право вибору та пов'язані з цим ризики та відповідальність. Гроші – найбільший інструмент свободи, винайдений людиною.

Приватна власність є головною гарантією свободи. Критикуючи ці ідеї Прудон доводив, що власність є крадіжка, тому що вона суперечить справедливості, оскільки не можна знайти жодного принципу, на якому можна було б це обґрунтувати протилежне. П'єр-Жозеф Прудон (1809 – 1865) соціолог, членом французького парламенту і перша людина, яка відкрито назвала себе анархістом¹⁰.

У цьому контексті показовою є критика інституту приватної власності, запропонована П'єр-Жозеф Прудон, який відомою формулою «власність – це крадіжка» намагався довести її несумісність із принципами справедливості та рівності. Водночас така позиція виходить із уявлення про власність як про абсолютне, нічим не обмежене панування над речами, і не враховує її правової та соціальної зумовленості в умовах конституційної держави.

На відміну від ідей Прудона, Конституція України закріплює концепцію соціально відповідальної власності, формулюючи принцип, відповідно до якого власність зобов'язує. Це означає, що здійснення права власності не є свавільним, а передбачає дотримання балансу між приватними інтересами власника, правами інших осіб та публічним інтересом. Таким чином, власність у конституційно-правовому вимірі постає не як джерело експлуатації, а як інструмент упорядкування економічних відносин і забезпечення свободи.

Заперечення або знецінення права власності як такого неминуче призводить не до торжества справедливості, а до правового вакууму, в якому свобода замінюється силою, а економічні відносини будуються за принципом фактичного домінування – «хто сильніший, той і володіє».

⁹ Кант Іммануїл. Метафізика моралі / пер. з нім. – К. : Юніверс, 2000. – 320 с.

¹⁰ Прудон П'єр-Жозеф. Що таке власність? / пер. з фр. – К. : Юніверс, 2005. – С. 34-40.

Ще Томас Гоббс описував природний стан як простір неупорядкованого насильства, у якому відсутність загальнообов'язкових правил робить неможливими ані безпеку, ані стабільне володіння благами¹¹. Саме перехід до правопорядку, заснованого на загальних нормах, перетворює силу на право і створює умови для виникнення захищеної власності. Саме юридично гарантоване право власності, поєднане з покладенням на нього обов'язком соціальної відповідальності, слугує необхідною передумовою реалізації економічної свободи, рівності можливостей і запобігання поверненню до примітивних форм перерозподілу благ.

2. Свобода в системі правотворчості та конституційного правопорядку України

У філософсько-правовому вимірі право власності постає як один із фундаментальних способів протистояння людини соціальному й екзистенційному хаосу. Юридично гарантована власність надає індивіду можливість не лише вільно володіти, користуватися та розпоряджатися результатами власної праці, а й забезпечує їхню спадковість між поколіннями шляхом правової передачі майна, що формує відчуття стабільності, безперервності життєвого проєкту та довіри до правового порядку. Саме інститут власності створює реальну, а не декларативну гарантію того, що чесно набуте майно може бути передане дітям та іншим спадкоємцям і не буде втрачено внаслідок свавільного насильства або фізичної слабкості власника.

На відміну від гоббсівського акценту на примусі, Джон Локк пов'язував право власності з працею людини та її природним правом розпоряджатися результатами власних зусиль. У локківській традиції власність є не привілеєм, а продовженням особистої свободи, а її правовий захист – необхідною передумовою довгострокового життєвого планування, зокрема можливості передати чесно набуте майно наступним поколінням. Саме спадковість власності формує горизонт відповідальності, який виходить за межі індивідуального життя^{12, 13, 14}.

У свою чергу, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель розглядав власність як первинну форму об'єктивації свободи, через яку воля особи набуває зовнішнього, соціально визнаного буття. Позбавлення людини власності або нездатність гарантувати її збереження означає не лише економічну

¹¹ Гоббс Томас. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної / пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – С.88-94.

¹² Гоббс Томас. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної / пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – 134-145.

¹³ Локк Джон. Два трактати про правління / пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – 265 с.

¹⁴ Хайек Фрідріх. Дорога до рабства / пер. з англ. – К. : Основи, 2003. – С. 72-75.

втрату, а й підрив самої можливості бути повноцінним суб'єктом права¹⁵.

За відсутності правового захисту власності суспільні відносини неминуче скочуються до архаїчних моделей, притаманних первіснообщинним формам організації, у яких домінує принцип фізичної сили та безпосереднього захоплення – «прийшов і відібрав». У такій системі немічність, старість або тимчасова вразливість особи означають втрату не лише майна, а й свободи як такої. Право власності, натомість, виступає інституційним механізмом цивілізаційного відмежування від цих форм хаосу, підмінюючи силу правом, а випадковість – передбачуваністю.

Трагічні події, пов'язані зі збройною агресією РФ проти України, продемонстрували, наскільки крихкими можуть виявитися правові основи цивілізаційного порядку під тиском насильства. В умовах війни знову актуалізується архаїчний вектор «права сильного», що заперечує саму ідею юридично захищеної власності та підмінює правове регулювання грубою силою. Водночас цивілізований світ у своїй історичній еволюції принципово відійшов від таких моделей, обравши шлях правового врегулювання суспільних відносин, у якому власність, свобода та безпека людини захищаються не силою зброї, а верховенством права та дією універсальних правових інститутів.

Право власності це свобода індивідів та інших суб'єктів соціального життя. Власність утворює цивілізований ґрунт для свободи та права. Стабільність і сила держави залежить від становища людини у державі. Якщо держава буде союзом вільних людей, то така держава буде вічною. У світі приблизно 4500 народів. Майже кожен народ мав свою державу. Нині у світі існує лише близько 200 держав (в тому числі, 193 країни учасниці ООН, Ватикан). Більшість народів втратили свій суверенітет. Якщо держава буде союзом вільних людей, то така держава переживе століття та тисячоліття.

Прихильники теорії лібералізму вважають, що держава повинна обмежитися розробкою загальних правил, що застосовуються в ситуаціях певного типу, надавши індивідам свободу у всьому, що пов'язане з обставинами місця і часу, бо тільки індивіди можуть знати повною мірою ці обставини і пристосовувати до них свої дії. Для того, щоб індивіди могли свідомо будувати плани, вони повинні мати можливість передбачати дії уряду і здатність на ці плани впливати.

Свобода вибору в конкурентному суспільстві полягає в наступному: якщо хтось відмовляється задовольнити запити, то можна звернутися до

¹⁵ Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Філософія права / пер. з нім. – К. : Юніверс, 2004. – 98-105.

іншого. Це і є свобода вибору. Монополія обмежує свободу. Довга історія людства інтерпретується гегельянством у тому сенсі, що свобода людини прогресує крок за кроком. Право є основною формою свободи та її метою, а справедливість є форма, що дозволяє зробити свободу прийнятною для всіх.

Свобода індивіда та свобода його волі поняття тотожні. Вольовий характер права обумовлений саме тим, що право є формою свободи людей. Цей вольовий момент присутній у різних визначеннях і характеристиках права в якості волевстановлених положень (Аристотель, Гроцій та ін.), висловлювання загальної волі (Руссо), класової волі (марксист), волі народу як більшості населення з урахуванням демократії) і т.д. Оскільки свобода завжди пов'язана з боротьбою за позбавлення від колишнього гніту, вона асоціюється у більшості з самим процесом розкріпачення, зі свободою від чогось або проти чогось). При цьому серед учасників процесу звільнення від старого панує різнобій в уявленнях про позитивний сенс майбутньої свободи, у відповідях на запитання на кшталт: Свобода навіщо? Яка саме свобода? Конкретні уявлення щодо цього кола проблем формуються пізніше, так би мовити постфактум: категорія свободи включає співвідношення негативного та позитивного аспектів свободи «свободи для» та «свободи від» у соціальному, політичному, правовому та економічному аспектах.

Іншої форми буття і вираження свободи у суспільному житті людей, крім правової людство досі не винайшло. Люди вільні в міру їхньої рівності і рівні в міру їхньої свободи. Неправова свобода, свобода без загального масштабу і єдиної міри так звана свобода без рівності це ідеологія елітарних привілеїв, а рівність без свободи ідеологія рабів і пригноблених мас з вимогами ілюзорної «фактичної рівності», заміною рівності зрівнялівкою і т.д. буд. Свобода в правовій формі або свавілля в будь-яких проявах, третє не дано. Неправо і несвобода це завжди свавілля.

Історичний розвиток свободи і права в людських відносинах є прогрес рівності людей як формально (юридично) вільних особистостей. Досить широко поширені уявлення про протилежність правничий та свободи, правничий та справедливості, правничий та рівності. Вони обумовлені багато в чому тим, що під правом мають на увазі будь-які веління влади (законодавство та інші офіційні акти), які іноді носять навіть антиправовий, довільний, насильницький характер.

До дослідження особливостей свободи і форм її реалізації застосовується аксіологічний та соціально-філософський, соціологічний та правовий підходи. Більшість людей орієнтуються на

вбудовування себе у світ, а не на зміну цього світу. Відповідно, з'являється необхідність у відповідальності як здатності прийняти виклик, адекватно на нього відповісти та спрогнозувати наслідки цих дій.

Протилежністю свободи виступає на сьогоднішній день не тільки рабство, а й сама абсолютна свобода, яка сприймається як негативна цінність, як антипод стабільності, структурованості. Вільне буття можна визначити, як те, що ніколи не реалізувалося повною мірою. Свобода це сила, яка постійно підтримує буття, що не дозволяє йому розпастися на частини. Вона являє собою початок вищого, духовного життя. Вважається, що лише мудреці здатні діяти відповідно до законів космічної гармонії, тому для всіх інших необхідне законодавство, та суворі обмеження, щоб не скотитися в звірине існування.

Погляди пізніх стоїків (Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія) на свободу суперечливі. Воля людини автономна, але поділяється на добродісну та гріховну. Людина це природи, тому її бажання свободи багато хто вважає природним законом або законом самозбереження. Щоб існувати, людство має прагнути свободи, бо свобода це основний закон існування. Проблема свободи одночасно теоретична та практична. Вона пов'язана з питаннями власності, влади, соціальної та духовної нестабільності, економічної транзитивності, тобто з усіма благами світу. Необхідність це не примус, вона протистоїть свободі.

Проблема свободи, на думку Б. Спінози може бути вирішена в процесі пізнання. Незнання це рабство. Ступінь знання визначає ступінь свободи. Але не будь-яке знання дає волю. Свободу можна досягти лише тому випадку, якщо розкривається порядок у закономірність як навколишнього нас світу, і нашої власної «тілесної організації». Б. Спіноза, бачив мету науки у наданні людині всього того, що необхідно для досягнення свободи.

Спіноза дав таке визначення свободи: «Вільною називається така річ, яка існує по одній тільки необхідності своєї власної природи і спонукається до дії тільки сама собою. Необхідною ж або, краще сказати, вимушеною називається така, яка чимось іншим визначається до існування та дії за відомим і певним зразком»¹⁶. Протилежною категорією категорії свобода Спіноза вважав насильство, примус, а не необхідність. Свобода для людини це вияв його бажань. Рабство людини це відсутність бажання.

Гоббс визначає свободу як можливість робити те, що не заборонено законом. Свобода, на його думку, протилежність закону, але не в сенсі взаємовиключення, а в сенсі взаємообмеження: чим більше законів, тим

¹⁶ Спіноза Бенедикт. Етика / пер. з лат. — К. : Основи, 1998. — ч. I, деф. 7.

менше свободи і навпаки¹⁷. Ліберальна вимога незалежності полягає в тому, що для свободи людини необхідно позбавити будь-якої особистої залежності, включаючи залежність від своєї особистої волі.

Між природою, яка стала джерелом пізнання, з одного боку, і особистістю як суб'єктом, з іншого, виникає світ людської творчості і дії, який охоплюється в понятті культури. Ось чому Фіхте створює метафізику людської дії, Гегель розвиває метафізику абсолютного знання, а Шеллінг створює метафізику системи свободи.

Свобода розуміється як чиста діяльність «Я», яка у своїй необумовленості нічим зовнішнім, визначає гідність і призначення людини. Система свободи Шеллінга включає проблематику добра і зла, яка ігнорується у гегелівській метафізиці як логіці¹⁸. Система свободи, що завершує розуміння буття як свідомості, має бути насамперед системою реальності добра і зла.

Подальше перетворення проблема свободи отримала у філософії Ніцше, Бергсона, Гуссерля, Хайдеггера та Сартра^{19, 20, 21}. У сучасному світі феномен свободи отримує суто юридичний вимір та ідеологічну спрямованість. Девіантну поведінку особистості розглядають у взаємозв'язку з феноменом свободи, а наявність девіації визначають, як внутрішню передумову практичної реалізації свободи особистості, провідний фактор наростання темпів соціальних змін.

Усі індивіди згідно із законом справедливості мають рівне право на рівну свободу, тому кожного з них потрібно стримувати, використовуючи при необхідності силу, щоб він не відібрав свободу в іншого виду. Завдання закону полягає у захисті свободи від її порушення іншими особами. Роль держави нерідко зводиться до того, що Ласаль зневажливо назвав функцією «нічного сторожа» або «регулювальника дорожнього руху».

В есе про свободу Мілль заявляє: що до тих пір, поки людям не буде дозволено вести той спосіб життя, який вони хочуть і який «стосується тільки їх самих», цивілізація не зможе розвиватися; якщо вільного обміну ідеями, ми зможемо знайти істину; не буде можливостей для розвитку самобутності, оригінальності, геніальності, розумової енергії та моральної мужності. Суспільство буде задавлене вагою «масової

¹⁷ Гоббс Томас. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної / пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – С. 161-163.

¹⁸ Шеллінг Ф. В. Й. Філософські дослідження про сутність людської свободи та пов'язані з нею предмети / пер. з нім. – К. : Юніверс, 2001. – С.147-149.

¹⁹ Ніцше Фрідріх. Так казав Заратустра / пер. з нім. – К. : Основи, 1999. – 352 с.

²⁰ Бергсон Анрі. Творча еволюція / пер. з фр. – К. : Основи, 1998. – 384 с.

²¹ Гуссерль Едмунд. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія / пер. з нім. – К. : Основи, 2002. – 352 с.

пересічності». Все різноманітне і багате змістом зникне під гнітом звичаю та постійної схильності людей до слухняності, яка народжує тільки «виснажених і безплідних», «обмежених і понівечених» індивідів з «зацахлими здібностями»²².

ВИСНОВКИ

Свобода є однією з базових філософсько-правових категорій, яка водночас виступає ціннісною основою та нормативним орієнтиром правотворчої діяльності держави. Її реалізація в суспільстві можлива лише за умови правового опосередкування, оскільки саме право надає свободі загальний масштаб, визначає допустимі межі її здійснення та створює механізми її гарантування і захисту. У цьому сенсі правотворчість постає не як технічний процес прийняття нормативних актів, а як форма інституціоналізації свободи, що перетворює абстрактну цінність на юридично значущу реальність.

Аналіз філософських, соціологічних і правових підходів до категорії свободи свідчить, що вона не існує у «чистому вигляді» і не може розглядатися як абсолютна. Свобода завжди співвідноситься з необхідністю, відповідальністю та соціальним контекстом, а тому вимагає правового врегулювання. У правотворчому вимірі це означає необхідність пошуку балансу між негативним аспектом свободи («свободою від» державного втручання) та позитивним аспектом («свободою для» самореалізації особи), що має відобразитися у змісті законодавства, принципах правового регулювання та практиці їх застосування.

Особливе значення у процесі правотворчості має інститут права власності як одна з ключових форм об'єктивації свободи. Юридично гарантована та соціально відповідальна власність створює передумови для економічної автономії особи, довгострокового життєвого планування та спадковості поколінь, а отже – для стабільності правопорядку. Відсутність або знецінення правового захисту власності неминуче веде до руйнування свободи як такої і повернення до архаїчних моделей регулювання, заснованих на силі та фактичному домінуванні, що підкреслює системоутворюючу роль правотворчості у запобіганні соціальному хаосу.

У контексті сучасного українського державотворення свобода людини має розглядатися як первинний конституційний орієнтир, що визначає зміст і спрямованість правотворчої діяльності. Закріплення прав і свобод у Конституції України та міжнародно-правових актах зумовлює обов'язок законодавця забезпечувати їх реальність,

²² Мілль Джон Стюарт. Про свободу / пер. з англ. – К. : Основи, 2002. – 204 с.

узгодженість і ефективність, уникаючи як надмірного нормативного обмеження, так і декларативності правових норм. Саме через правотворчість держава не лише проголошує свободу, а й несе відповідальність за створення умов для її фактичної реалізації.

Події, пов'язані зі збройною агресією проти України, актуалізували значення правотворчої діяльності як інструменту збереження цивілізаційного правового порядку. В умовах воєнного стану особливої ваги набуває здатність законодавства забезпечувати баланс між захистом національної безпеки та збереженням базових прав і свобод людини. Це вимагає від правотворця високого рівня правової культури, аксіологічної виваженості та дотримання принципу верховенства права.

Отже, свобода як філософська і правова категорія реалізується не поза правом, а через нього – шляхом цілеспрямованої, ціннісно орієнтованої та відповідальної правотворчої діяльності. Право є формою існування свободи в суспільстві, а правотворчість – механізмом її нормативного втілення. Порушення цього взаємозв'язку призводить або до свавілля, або до формальної несвободи, тоді як їх гармонійне поєднання створює передумови для сталого розвитку особистості, суспільства та демократичної правової держави.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні здійснено філософсько-правовий аналіз категорії свободи як однієї з базових цінностей і водночас нормативного орієнтира сучасної правотворчої діяльності. Свобода розглядається не лише як абстрактне філософське поняття, а як юридично значуща категорія, що набуває реального змісту через її закріплення у праві та механізмах правового регулювання. Обґрунтовується теза про те, що правотворчість виступає формою інституціоналізації свободи, перетворюючи її з ціннісної ідеї на обов'язкову норму, спрямовану на забезпечення автономії особи та стабільності правопорядку.

Особливу увагу приділено співвідношенню негативного і позитивного аспектів свободи («свободи від» і «свободи для») у контексті формування законодавчих обмежень і гарантій. Показано, що свобода не є абсолютною і потребує нормативного врегулювання, яке забезпечує баланс між інтересами особи, суспільства та держави. Розкрито роль права власності як одного з ключових інститутів об'єктивації свободи, що забезпечує економічну автономію особи, довгострокове життєве планування та міжпоколінну спадковість у межах правового порядку.

Проаналізовано конституційно-правові засади свободи в Україні, зокрема положення Конституції України та міжнародно-правових актів у сфері прав людини, і обґрунтовано їх визначальний вплив на зміст і спрямованість правотворчої діяльності. Наголошується, що в умовах сучасних викликів державотворення, зокрема воєнного стану,

правотворчість набуває особливої відповідальності як інструмент збереження верховенства права та захисту фундаментальних прав і свобод людини.

Зроблено висновок, що свобода як філософська і правова категорія реалізується виключно в межах правового порядку, а ефективна, ціннісно орієнтована правотворча діяльність є необхідною умовою її реального забезпечення в демократичній правовій державі.

Література

1. Арендт Ганна. Становище людини / пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2003. – 312 с.
2. Арон Реймон. Демократія і тоталітаризм / пер. з фр. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
3. Бергсон Анрі. Творча еволюція / пер. з фр. – К. : Основи, 1998. – 384 с.
4. Берлін Ісайя. Чотири есе про свободу / пер. з англ. – К. : Основи, 2002. – 256 с.
5. Бурдоносова Марина. Категорія свободи у філософії, юриспруденції та соціології // Knowledge, Education, Law, Management. – 2025. – № 4 (72). – С. 126-131 – ISSN 2353-8406. – DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.4.19>. – Режим доступу: <https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/13657> (дата звернення: 20.01.2026).
6. Вольтер. Філософські листи / пер. з фр. – К. : Основи, 1997. – 214 с.
7. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Філософія права / пер. з нім. – К. : Юніверс, 2004. – 336 с.
8. Гельвецій Клод Адріан. Про розум / пер. з фр. – К. : Основи, 1996. – 298 с.
9. Гоббс Томас. Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної / пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – 528 с.
10. Гроцій Гуго. Про право війни і миру / пер. з лат. – К. : Основи, 2003. – 720 с.
11. Гуссерль Едмунд. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія / пер. з нім. – К. : Основи, 2002. – 352 с.
12. Декарт Рене. Міркування про метод / пер. з фр. – К. : Основи, 1995. – 184 с.
13. Дідро Дені. Філософські твори / пер. з фр. – К. : Основи, 1999. – 412 с.
14. Камю Альбер. Бунтівна людина / пер. з фр. – К. : Основи, 2001. – 288 с.
15. Кант Іммануїл. Метафізика моралі / пер. з нім. – К. : Юніверс, 2000. – 320 с.
16. К'єркегор Сьорен. Або–або / пер. з дан. – К. : Основи, 1998. – 368 с.
17. Лейбніц Готфрід Вільгельм. Монадологія / пер. з нім. – К. : Основи, 1996. – 112 с.

18. Локк Джон. Два трактати про правління / пер. з англ. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
19. Мілля Джон Стюарт. Про свободу / пер. з англ. – К. : Основи, 2002. – 204 с.
20. Ніцше Фрідріх. Так казав Заратустра / пер. з нім. – К. : Основи, 1999. – 352 с.
21. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги : у 2 т. / пер. з англ. – К. : Основи, 1994.
22. Прудон П'єр-Жозеф. Що таке власність? / пер. з фр. – К. : Юніверс, 2005. – 192 с.
23. Руссо Жан-Жак. Про суспільний договір / пер. з фр. – К. : Основи, 2000. – 256 с.
24. Сен Амація. Розвиток як свобода / пер. з англ. – К. : Основи, 2004. – 384 с.
25. Спіноза Бенедикт. Етика / пер. з лат. – К. : Основи, 1998. – 416 с.
26. Хайек Фрідріх. Дорога до рабства / пер. з англ. – К. : Основи, 2003. – 256 с.
27. Шеллінг Ф. В. Й. Філософські дослідження про сутність людської свободи та пов'язані з нею предмети / пер. з нім. – К. : Юніверс, 2001. – 256 с.
28. Шопенгауер Артур. Світ як воля і уявлення / пер. з нім. – К. : Основи, 1997. – 528 с.
29. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР (із змін. і доп.). – Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
30. Рада Європи. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.echr.coe.int> (дата звернення: 20.01.2026).
31. Уайтхед А. Н. Наука і сучасний світ / пер. з англ. – К. : Юніверс, 2001. – 256 с/ (Оригінал: Whitehead A. N. Science and the Modern World. – Cambridge : Cambridge University Press, 1925.)

Information about the author:

Burdonosova Maryna Anatoliivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and Public Law,
National Transport University,
2, Volodymyra Ivasiuka avenue, Kyiv, 04211, Ukraine